

SZABOLCSI MIKLÓS

Egy kései József Attila-vers megfejtése

Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét,
akiben elzárkózott a tünde, lány kedvesség,
aki a mezők mellett, ha sétálgattunk hárman,
vidáman s komolyan lépett a könnyű sárban,
aki ha rám tekintett, nem tudtam nem remegni,
azt a szép, régi asszonyt szeretném nem szeretni.
Csak látni szeretném őt, nincs vele semmi tervem,
napozva, álmodozva amint ott ül a kertben
s, mint ő maga, becsukva, egy könyv van a kezében
s körül nagy, tömött lombok zúgnak az őszi szélben.
Elnézném, amint egyszer csak tétovázva, lassan
mint aki gondol egyet a susogó lugasban,
föláll és szertepillant és hirtelen megindul
és nekivág az útnak, mely a kert bokrain túl
ott lappang elvezetni a távolokon által
két oldalán a búcsút integető fákkal;
csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek,
azt a szép, régi asszonyt, amint a fényben elmegy.

Különös vers. Régóta izgat, foglalkoztat, nyugtalanít: minek köszönheti sajátos auráját? Mert, úgy érzem, valahogyan más, mint a többi József Attila-vers, elüt a Nagyon fáj-kötet többi darabjától, ünnepibb és távolibb, búcsúzóbb és másvilágibb, más a lejtése, más a szerkezete, más a légköre. Mélyen érint – de talán más módon, mint a többi József Attila-vers. Szép, értő elemzést olvashattam róla nemrégiben egy fiatal kutató tollából (Zatykó Mária: Magyar Nyelvőr, 1968. 1.). De van még megfejteni való a versben. Mi a titka? Van-e ilyen titka egyáltalán?

Egy titka bizonyosan van: egyszerűen megfogalmazva: ki a „szép, régi asszony”, kihez, kiről szól ez az édes zengzetű költemény?

I.

Legelsőnek a filológiai adatok: a vers, eddigi tudomásunk szerint, a Nagyon fáj-kötetbe való iktatása előtt (amely 1936 decemberében látott napvilágot), a Szép Szó 1936 októberi számában jelent meg (együtt a Balatonszárszó, az Egy spanyol földműves sírverse, a Jaj, majdnem, a Temetés után, a Világosítsd föl, a Judit és az Irgalom címűekkel). Az időpont tehát: 1936 szeptembere. Ekkori, vagy valamivel ez előtt született.

II.

Ki lehet a „szép, régi asszony”? Szántó Judit életében sokszor elmondta, hogy mint a Judit-ot, ezt is hozzá írta. De akadt más is, aki szerette volna, ha róla szól. És talán

a költő életében szereplő – elért és főleg elérhetetlen – nők közül nem egyre gondolhatnánk a verssel kapcsolatban.

De mit is tudunk meg a „szép, régi asszony”-ról? Voltaképpen egyetlen jellemvonását: „akiben elzárkózott a tünde, lány kedvesség”. És egyetlen emléket idéz róla a költő:

aki a mezők mellett, ha sétálgattunk hárman,
vidáman s komolyan lépett a könnyű sárban...

Ki a „három”? És végül is, ki a „szép, régi asszony”?

A vers kulcsa, azt hiszem, egy másik vers. A Kései Sírató. Az anyát sirva-káromolva hívó fiú nagy verse, az ambivalens érzések nagy litániája. És mindjárt az első versszakban a két áruló sor:

Lágy őszi tájból és sok kedves nőből
próbállak összeállítani téged...

Nos, Az a szép, régi asszony ennek az összeállításnak, rekonstruálásnak nagy kísérlete. Az anyát lágy őszi tájjá és kedves nővé benne álmodja, varázsolja, stilizálja át. Vagy így is fogalmazhatnám: egy asszonyról szól, akiben azonban ott az anya alakja is, sőt, aki azonossá válik az anyával.

Ebben a megvilágításban a kevés tárgyi elem is értelmet kap: az anya „elzárkózó” kedvességéről sok más versében, prózai vallomásában is keservesen pancszkodott, szílt a nehéz élet, nehéz sors, nyomor és betegség páncéljáról, amely nem engedte a szeretetet megnyilvánulni; s a hármassá téta? Őcsödön – vagy talán Szabadszálláson, vagy talán a Ferencvárosban lépkedhetett mezők mellett Eta, Attila és a Mama.

A vers utolsóelőtti sorának hasonlata pedig, mintegy akarva árulkodón, vissza is utal a vers tárgyára: „mint holt anyját a gyermek...”

Az a szép régi asszony, tehát ismét s ismét a Mama; és a vers maga a Kései sírató ellendarabja; voltaképpen a két vers egyetlen kettős kép: ugyanaz a dallam dűrben és mollban, ugyanaz a kép más-más modorban. Ugyanaz az érzés; nosztalgia, vágy, de de ami ott önvád és káromlás, düh és ostromozás, keménység és él, az itt lomb, lágy táj, vízió és harmónia. A költőben mindig is feleselő béke-, idill-vágy és a kemény szenvedélyek szétválása két külön verssé. A Kései sírató kemény, kegyetlen valóság-feltárásával, szenvedélyes dühével szemben itt a költő látomást idéz fel, megbocsátó nosztalgiával, képzelt térbe helyezi az annyira vágyottat. Az a szép, régi asszony... ugyanúgy, de más módon mint a Kései sírató, idézi fel az anya-képzetet, az emléket és egyúttal le is számol vele – elővarázsolja, hogy elbúcsúzzon és megszabaduljon tőle.

III.

Sajátos, lágy vízió; képzelt térbe vetített vágykép – és ettől is válik olyan sajátosan idegenné. Az idősíkok talán egy más versében sem illeszkednek egymáshoz ilyen sajátos szögben: a jelenben indul a vers, de már mindjárt óhajtó, feltételes jelenben, olyan jelen idejű állítással, amely már a lehetetlent hordja magában. Majd még egy pillanatra a reális múltba tér vissza, konkrét emléket idéz, hogy azután a képzelt jövőben állapodjék meg. Először állókép ötlük fel ebben a képzelt térben, a főszereplő, a feltámasztott Anya még mozdulatlan. A következő felvonásban a képzelt jövő állóképe megelevenedik, az álomkép mozogni kezd, elindul a képzelt térben, hogy a végtelenbe tűnjön. Az utolsó két sor ismét a jelenbe, a fájdalmas óhajtó móddal jelzett jelenbe tér vissza. Fájdalmas jelennek, múltnak és képzelt jövőnek ezt az egymásba játszását mintegy sarokköül jelzik az indító igék. József Attila acélvázú szerkesztése még ezt a légi víziót is egységbe fogja: a „szeretném látni ismét”, „Csak látni szeretném őt”, „Elnézném” és a záró „Csak úgy szeretném látni” tagolják jelenetekre a verset, adnak más és más érzelmi hangsúlyt az egyes részeknek. A vers három, egymást követő mondata egyre hosszabb, mintegy ezzel a növekedéssel is a végtelenbe túlgulást, a víziószerűséget érzékeltetve.

IV.

A verset nem a magas fokú feszültség jellemzi, mint más József Attila-verseket. Inkább lebegés; emlék és vágy, képzelt és megtörtént, óhajtott és be nem következő között. Lebegés a szükségszerű és lehető, az anyagi és nem anyagi közt, pontosabban a nem anyagi és a képzelt térben megjelenő anyagi között; és így az anyagtól, a keserves valótól az elképzelt harmóniába való menekülés kísérlete is.

Ennek a sajátos, táncoló lebegésnek színtere pedig az őszi erdő, az őszi kert, József Attila-i sajátos táj ez, ezúttal lágyabban, puhábban festve a szokottnál; az ő annyira élő fáival, azokkal a fákkal, amelyek az itt egy fától az országúton vándorló jegenyéken át a Téli éjszaka rozsdalevelű tájáig végigkísérik, de ezúttal búcsút, távoadást, halált idéznek. A versben végig (a hangokban és mikroelemekben is) ott zúg, suhog az őszi szél, az u hang bűgása, az s susogása dominál, idézve a tömött lombok zúgását az őszi szélben, a susogó lugasból áll fel az álom-anya, hogy végképp eltűnjön s a fák búcsút intenek neki.

Reális elemeiben emlékeztet ez a táj a kevéssel előbb (vagy talán éppen a vers írásának napjaiban) látott balatonszárszói parkra (a Balatonszárszó II. ősze ennek a versnek ősze is); és előrevetítik a búcsút integető fák az 1937 decemberi Balatonszárszót is.

V.

Nem szeretnék olvasót és versélvezőt untatni hangstatisztikákkal, versmikroelemek vizsgálatával. Csak utalnék rá: a vers légius lebegését, lehiggadt békéjét, lágyságát, bizonyos fokú mitikus elmosódottságát végig lehetne kísérni a legapróbb elemekig. És itt ismét hadd hivatkozzam a fent említett Nyelvőrbeli elemzésre; finom, főleg a nyelvtani szerkezetre vonatkozó megállapításaira, a vers lényegét felfedő megjegyzéseire.

Hadd tegyek hozzá csak néhány szempontot még: már a versforma is sajátos aszociációkat kelt. Az enyhén jambikus lüktetésű, 14 szótagos sor, amelyet 7 + 7 ütemezéssel magyarosra is lehet hangszerelni, mint ismeretes, nálunk elsősorban Tóth Árpád egyik kedves sora volt. Az Ady Endrének kezdete:

Mester, egy ifjú ember szól ím köszöntve hozzád...

lehetne kiragadott példa rá, de nála a sor mindig másképp kombinálódik, mint József Attilánál, egy 7 + 6-os tizenhármassal párosul, azaz nibelungizált alexandrinná válik, és ölelkező rímekkel kötődik össze.

A tiszta 7 + 7-es, és pedig egyszerű párosrímmel kapcsolt, enyhén jambikus lüktetésű sorokra, amelyeket olykor fátyolozott anapesztikus dobogás élénkít, vagy hosszú szótagok sora lassít, magam csak József Attilánál tudok példát. Gondolhatni arra is talán, hogy nem is annyira Tóth Árpád verszenéje ihlette, hanem az általa olyannyira szeretett francia költészet; vers vagy chanson, ahol az ilyenfajta jambikus lüktetésű, belső struktúrájú 7 + 6-os sor oly gyakori.

Au Jardin de mon père les lilas sont fleuris...

(Ez az a forma, amely németes változatban annyi romantikus Schubert-dal formája is: „Ich hörte ein Bächlein rauschen...”) Az ilyen dallamok hangozhattak a költő fülében – talán ezt a formát nyújtotta meg egy szótaggal, hogy éppen végtelenbe nyúlását, nyitottságát érzékeltesse. Hasonló formában íródott utána, hetes és hatos félsorokat vegyítve azonos rímképlettel (csak a sorközépi ceruzát és az erősebb nibelungizálást alkalmazva) egy másik nagy vers, realitás és vízió nagy egysége, a reménytelen, fel-támaszthatatlan vízióé, Radnóti Erőltetett menete:

Bolond, ki földre rogyván fölkel és újra lépked,
s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet.

Lehet, hogy Radnótinál a költemény írásának nehéz percében összecsengett az általa fordított W. von der Vogelweide-vers az olvasott József Attila-verssel...

VI.

Az a szép, régi asszony... a Kései siratónak ez a pár-darabja, stílusban, megformálásában, lejtésben akartam más tehát, más színezésű, mint a Nagyon fáj kötet verseinek többsége – más a stílusa is. Van benne valami, ami 1936-ban enyhén régiesnek, archaizálónak, századelejinek tűnhetett. Már a hosszú, tothárpádos sorok is visszatálnak a századvégre, s versformában, színezésben, szóhasználatban (távolokon által) és a zárómondatokkal is (... amint a fényben elmegy – jellegzetes franciás, századeleji fordulat) a század tízes éveit idézi. Füst Milán hangjára is emlékeztet egy-egy fordulata – Kosztolányi lineáris versmondattana, szóhasználatja is érződik rajta.

Azt, hogy más, tehát ez is biztosítja: és emellett a költemény hosszú szótagjainak gyakorisága, a mély magánhangzók túlsúlya, a lassító, egyszerűsítő „és” kötések gyakorisága, a mondat szerkezetnek kissé századelőt idéző franciás–latinus volta (ott lappang elvezetni...), a szókincs egyszerűsége, és a más versektől való különbséget jelzi itt a jellegzetesen József Attila-i képek, a síkváltások hiánya is. Eddig is tudtuk, hogy József Attilánál 1936 végén, 1937 elején új költői eszközök jelennek meg, másfajta hang – ez a vers is egyfajta klasszicizálás tanúja. Ami itt még csak kísérlet, színezés, egyetlen vízió rajzához használt szín, az 1937-ben szinte uralkodóvá lesz költészetében.

VII.

Az a szép, régi asszony egyik változata tehát az anya-verseknek és ugyanakkor egyik kísérlete József Attila 1936, 1937-es hangpróbálgatásainak. Ma már tudjuk: nem állt meg, s nem állt volna meg itt. Azt a nagy csúcst, amelyet az Óda, Elégia, Téli Éjszaka, Eszmélet vonulat jelent s azt a másikat is, amelyet a Nagyon fáj jelezhet, elérte és már elégedetlen is volt vele; mint az igazán legnagyobbak, tovább akart lépni. Formálta, alakította új, „klasszicista”, éterien letisztult, egyszerűbbé vált hangját. S az új hang kereséséhez ismét visszanyúlt a századvégre is, vissza ifjúkora Berzsenyi-jéhez, és kora újrarendelt, feltámasztott antik szerzőihez, ekkor hasonított ismét magához sok mindent Kosztolányiból. Ezt az új, légiésebb, még „klasszikusabb” modorát azonban csak néhány versben kezdhetette érlelni, „mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már” – írhatta, aki éppen ezt a hangját vitte tovább, éppen így a biztos halál árnyékában, lehetőségeinek egyik folytatója: Radnóti Miklós.